

763

4004p

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА**

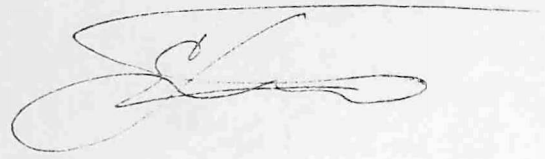
ГОЛЬЦОВА ОЛЬГА ЄВГЕНІВНА

УДК 340.1

**НЕТИПОВІ РЕГУЛЯТОРИ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН У СИСТЕМІ
СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ**

12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Київ – 2015

НБ НПУ ім. М.П. Драгоманова

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у відділі теорії держави і права Інституту держави і права ім. В.М. Корецького Національної академії наук України.

Науковий керівник – доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України,
Заслужений юрист України
ОНИЩЕНКО Наталія Миколаївна,
Інститут держави і права ім. В.М. Корецького
Національної академії наук України,
завідувач відділу теорії держави і права.

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України,
Заслужений діяч науки і техніки України
ПЕТРИШИН Олександр Віталійович,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого,
завідувач кафедри теорії держави і права;

кандидат юридичних наук, доцент
ВАРИЧ Ольга Григорівна,
Київський університет права НАН України,
доцент кафедри теорії та історії держави і права.

Захист відбудеться 26 червня 2015 року о 14:00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.18 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий 26 травня 2015 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

О.В. Токарчук

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Сучасний суспільний розвиток демонструє багатоманітність, різноманіття суспільних відносин, що повинні знайти адекватне врегулювання, унормування з метою забезпечення належного стану правового порядку в суспільстві. В умовах розвитку сучасного суспільства з'являється необхідність застосування адекватних засобів регулювання суспільних відносин. Серед таких засобів для підвищення ефективності механізму дії права все більша увага науковців спрямовується до апробованого практикою використання нетипових регуляторів суспільних відносин, зокрема, правових презумпцій, правових фікцій і правових аксіом, які базуються на основоположних принципах права. Нетипові регулятори суспільних відносин виявляються дієвими соціальними регуляторами у складних або нестандартних ситуаціях, коли використання загально визначених механізмів з метою встановлення об'єктивної істини є неможливим, недієвим, неконструктивним.

Різні аспекти цієї проблематики досліджувалися у наукових працях відомих українських і зарубіжних учених, серед яких: С. Алексєєв, В. Басв, В. Баранов, Ю. Блохін, К. Бюлов, О. Варич, А. Васильєв, В. Горшенєв, Г. Дормідонтов, В. Камінська, М. Козюбра, В. Кудрявцев, Г. Мен, Д. Мейєр, Т. Мірошніченко, А. Міцкевич, А. Мохонько, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, О. Петришин, І. Погрібний, П. Рабінович, О. Скакун, Т. Тарахонич, А. Черданцев, З. Черніловський, Ю. Шемшученко, Л. Явич та ін. У зв'язку з новими політичними й економічними реаліями на пострадянському просторі значно підвищився інтерес до нетипових регуляторів суспільних відносин. З'явилися теоретичні дослідження, серед яких праці Л. Душакової, О. Жажної, І. Зайцева, М. Карасьової, О. Курсової, Є. Марохіна, Г. Манова, О. Масленікова, В. Ойгензіхта, К. Панько, П. Пашкевича, Ю. Серікова, А. Ференс-Сороцького, Н. Чечиної. На українському просторі дослідження проблеми правової фікції знайшли свій прояв, зокрема, у працях Л. Бацюри, А. Іванського, Б. Кормича, Д. Луспеніка, Р. Лященко, Д. Суханової, О. Ульяновської, Є. Харитоновна.

Дотепер у доктрині права відсутня єдність думок щодо юридичної природи зазначених правових явищ, їхнього місця в системі права в цілому й окремих його галузях зокрема.

В юридичній науці існує чітке уявлення про норми права в його традиційному розумінні, однак відносно нетипових регуляторів суспільних відносин таке твердження зробити неможливо. Це пов'язано, з одного боку, з недостатнім комплексним вивченням цього феномену, на що звертають увагу більшість дослідників, а з другого – це поняття об'єднує широке коло юридичних явищ, які досить складно окреслити єдиним визначенням, враховуючи, що значна кількість фактів може залишитися поза суттю такої дефініції. Зокрема, піддаються критиці науковців твердження про те, що прояви нетиповості мають тимчасовий характер, так як вони пов'язані з процесом удосконалення цього типу явищ, виникненням у ньому нових, котрі раніше не зустрічалися (або рідко зустрічалися) властивостей, елементів. Так, не можуть бути тимчасовими, наприклад, такі класичні презумпції,

як презумпція невинуватості чи знання закону, що відомі та застосовуються ще із стародавніх часів. Іншим підходом до природних або соціальних явищ, котрі характеризуються значною кількістю різноманітних чинників найчастіше різного походження, до яких належать і нетипові регулятори суспільних відносин, є підхід із визначенням явища «від супротивного», тобто як відмінність у зрівнянні з «еталоном». Така форма використовується не тільки для визначення, а й з метою застосування на практиці методів, що впливають із такого підходу.

Вивчення проблеми нетипових регуляторів суспільних відносин перебуває на етапі інтенсивного пошуку об'єктивного уявлення про це правове явище. Виявлення природи, сутності, основних ознак, сфер застосування нетипових регуляторів суспільних відносин є актуальними завданнями на сучасному етапі розвитку правової науки.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження здійснено відповідно до програми науково-дослідної діяльності Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України та є складовою частиною наукових тем відділу теорії держави і права «Теоретичні проблеми реалізації принципу верховенства права в Україні» (номер державної реєстрації 0106U008729), «Юридична відповідальність: проблеми теорії та практики» (номер державної реєстрації 0108U001826), «Проблеми праворозуміння та реалізації права в умовах демократичного розвитку» (номер державної реєстрації 0110U003731).

Мета і задачі дослідження. Мета дослідження полягає у з'ясуванні сутності, змісту, природи нетипових регуляторів суспільних відносин, визначенні їх місця та ролі в системі соціально-правового регулювання, теоретичному узагальненні їх ознак, котрі знаходять свій прояв у сучасних трансформаційних процесах.

Мета дослідження зумовила постановку та вирішення таких *задач*:

- узагальнити й систематизувати наукові підходи щодо ролі та значення феномена соціальної регуляції в сучасній юридичній науці;
- проаналізувати розвиток соціальної регуляції в контексті просторово-часового континууму;
- з'ясувати співвідношення соціального та правового регулювання, визначити взаємозв'язок відповідних категорій;
- здійснити змістовний аналіз необхідності застосування нетипових регуляторів суспільних відносин;
- виокремити значення регулятивних властивостей нетипових регуляторів суспільних відносин;
- обґрунтувати доцільність форми визначення поняття нетипових регуляторів суспільних відносин «від супротивного», тобто як відмінність, порівняно з класичною моделлю норми права; запропонувати авторське визначення поняття «нетипові соціальні регулятори»;
- окреслити основні наукові уявлення щодо значущості правової фікції, її наукового й практичного використання, функцій, ознак, основних і специфічних рис, на підставі яких сформулювати авторське визначення поняття правової фікції;
- визначити сутність і сфери застосування правових аксіом у контексті їх значення та функцій у правовій сфері;

– провести аналіз правової презумпції, її характерних рис і ознак як нетипового регулятора соціальних відносин.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, які регулюються приписами, що містяться у нетипових регуляторах суспільних відносин.

Предметом дослідження є нетипові регулятори суспільних відносин у системі соціально-правового регулювання.

Методи дослідження. Методологічною основою дисертаційного дослідження є система філософсько-світоглядних, загальнонаукових та спеціальних методів і принципів, котрі застосовуються в комплексі для досягнення мети й вирішення поставлених задач.

Діалектичний метод пізнання та загальнонаукові методи було використано для дослідження соціально-правових явищ, поняття суспільства, яке розглядається в зв'язку з його місцем у всій системі суспільних відносин, кожна з яких має свій предмет і використовує здебільшого специфічні для них методи дослідження (підрозділи 1.2, 1.4);

Системний підхід у дослідженні питання соціальної регуляції застосовувався з використанням логічного, історико-правового, системно-структурного методів, які надали можливість дослідити нетипові регулятори суспільних відносин як історично-змінну категорію, що має власну структуру та є елементом системи засобів соціального впливу (підрозділи 1.1, 1.3);

Для отримання конкретних результатів застосовувалися соціологічний, конкретно-історичний, порівняльно-правовий методи, а також різноманітні спеціальні підходи, що включають класовий, релігійний, біхевіористичний, кібернетичний та інші (підрозділи 1.2, 1.5);

Об'єднання нетипових регуляторів суспільних відносин у певну класифікаційну систему з одночасним розкриттям природи, змісту й призначення кожної складової здійснювалися за допомогою структурного, системного та формально-юридичного методів дослідження (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3, 2.4);

Нормативний підхід було використано при вивченні законодавчих актів, норми яких стосуються нетипових регуляторів суспільних відносин, що застосовуються як засоби юридичної техніки (підрозділи 2.2, 2.3, 2.4).

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертаційна робота є одним із перших комплексних загальнотеоретичних досліджень місця та ролі нетипових регуляторів суспільних відносин у системі соціально-правового регулювання. В межах проведеного дослідження одержано результати, що мають теоретичну та практичну цінність, зокрема:

вперше:

– доведено, що одним із найбільш раціональних (продуктивних, адекватних) підходів до вивчення нетипових соціальних регуляторів суспільних відносин є підхід із визначенням їх «від супротивного» – як відмінність порівняно з класичною моделлю норми права, що пов'язано з їх природою, змістом і різноманітністю щодо призначення;

– наведено авторське визначення поняття нетипових соціальних регуляторів як специфічних своєрідних різновидів правил, що були сформовані під час розвитку

юридичної теорії та практики й застосовуються для врегулювання суспільних відносин під час виникнення «нестандартних» ситуацій;

– запропоновано та обґрунтовано авторське визначення поняття правової фікції як категоричної, неспростовної, уявної юридичної конструкції та особливого засобу юридичної техніки, що закріпленій у нормі права, полягає у визнанні існуючим свідомо не існуючого факту чи навпаки – неіснуючим існуючого, а також використовується у доктрині права, правотворчості й правозастосуванні, має цільове призначення в механізмі правового регулювання суспільних відносин;

удосконалено:

– характеристику особливостей нетипових соціальних регуляторів суспільних відносин шляхом об'єднання їх у певну класифікаційну систему з одночасним розкриттям природи, змісту та призначенням кожної складової;

– уявлення про природу та сутність нетипових регуляторів суспільних відносин (насамперед відносин презумпції, аксіоми, фікції), які утворюють важливу складову в загальній системі норм соціального регулювання, доповнюють класичні правові норми, сприяють вирішенню складних правових ситуацій і колізій;

– положення щодо взаємозв'язку основоположних принципів права та нетипових регуляторів суспільних відносин, які знаходять прояв у певних координатах часу й простору в питаннях соціально-нормативного регулювання та можуть використовуватися у неспецифічному соціальному регулюванні;

набули подальшого розвитку:

– дослідження сутності аксіом, котрі визначаються як положення, об'єктивна основа яких міститься в закономірностях, властивостях, спеціально-юридичних принципах права, що взяті за істинні, завдяки узгальненню багатовікового досвіду суспільних відносин, являють собою складний багатогранний феномен, що охоплює декілька різних явищ і має різні прояви, які належать до права, правосвідомості, правової науки;

– підхід до поняття «презумпція» у праві, яка має різноманітний вияв і характеризується загальними рисами: ймовірність висловленого в ній положення, умовно прийнятого за істину та котре є однаково правильним для високоймовірних презумпцій, побудованих на основі загальних припущень і щодо малоймовірних квазіпрезумпцій; нормативність правової презумпції, яка є елементом нормативної системи та має прямий і непрямий способи закріплення; телеологічна складова, що характеризує відповідність цілям, для яких правова презумпція була утворена.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що викладені в дисертаційній роботі положення й висновки можуть бути використані:

– у науково-дослідній роботі – для подальших досліджень загальнотеоретичних і методологічних проблем нетипових регуляторів суспільних відносин у системі правового регулювання правової системи України, а також імплементації загальних положень у конкретні правові акти;

– у навчальному процесі – під час викладання курсів «Теорія держави і права», «Історія держави і права», а також у подальших наукових дослідженнях проблем загальної теорії права;

– у правотворчості – при визначенні сучасними науковцями й державними

діячами напрямів розвитку сучасної правової системи, прийнятті суспільно важливих рішень і нормативно-правових актів для підвищення механізму дії права, удосконалення праворегуляційних процесів;

– у *правозастосуванні* – для вдосконалення практики застосування норм чинного законодавства в контексті окремих правових інститутів, пов'язаних із захистом прав, свобод та інтересів особи (довідка про впровадження результатів дисертаційного дослідження № 146/2-14/15 Вищого адміністративного суду України від 29.01.2015 р.);

– у *правовиховному процесі* – для підвищення рівня правової свідомості й правової культури громадян.

Апробація результатів дослідження. Основні положення й висновки дослідження обговорювалися у відділі теорії держави і права Інституту держави і права ім. В.М.Корещького НАН України, доповідалися на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях: «Законодавство України: проблеми та перспективи розвитку» (м. Косів, 2009 р.), «Сучасні проблеми правової системи України» (м. Алушта, 2009 р.), «Юридична відповідальність: проблеми теорії та практики» (м. Київ, 2010 р.), «Праворозуміння та правореалізація: від теорії до практики» (м. Київ, 2011 р.), «Основоположні принципи права як його ціннісні виміри» (м. Київ, 2012 р.).

Публікації. Основні теоретичні положення, результати та висновки дисертаційного дослідження відображені у 13 наукових публікаціях, з яких: 8 наукових статей опублікованих у фахових наукових виданнях України, з них 1 – у зарубіжному науковому виданні та 5 публікацій тез виступів на міжнародних, всеукраїнських наукових конференціях.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, двох розділів, дев'яти підрозділів, висновків і списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи становить 209 сторінок (із них основного тексту – 188 сторінок). Список використаних джерел містить 213 найменувань на 21 сторінці.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовується актуальність теми дисертаційного дослідження, зв'язок з науковими програмами, планами, темами, визначаються його мета та задачі, об'єкт і предмет дослідження, наукова новизна та практичне значення отриманих результатів, наведені дані щодо апробації та публікації результатів проведеного дослідження, структури та обсягу роботи.

Перший розділ «Соціальна регуляція та правове регулювання у контексті дії соціальних регуляторів» складається з п'яти підрозділів, у яких досліджується історіографія соціального регулювання в контексті нетипових соціальних регуляторів, сформульовано поняття, ознаки та значення соціального регулювання, висвітлено його сутність у часі та просторі, обґрунтовано взаємообумовленість соціального та правового регулювання, досліджено співвідношення типових та нетипових регуляторів суспільних відносин.

У *підрозділі 1.1 «Історіографія соціального регулювання у контексті*

нетипових соціальних регуляторів» проаналізовано історію розвитку наукових знань про нетипові регулятори суспільних відносин, досліджено генезис поняття нетипових регуляторів суспільних відносин, виокремлено різні підходи, котрі склалися в історичному розвитку щодо визначення ознак нетипових регуляторів суспільних відносин.

Розглянуто історію розвитку поняття «правова фікція», виокремлено загальні риси правових фікцій, їх функції щодо суспільних відносин, які потребують правового регулювання з використанням фіктивних юридичних конструкцій. Проаналізовано історично сформовані групи аксіом, котрі відображають різне значення поняття «аксіома»: аксіоми у праві, аксіоми права, аксіоми науки права. Використано доктринальні дослідження стосовно історичного аналізу ознак, виокремлення функцій презумпції та критеріїв щодо їх класифікації.

У сучасній правовій науці, поряд із зростанням складності й різноманітності суспільних відносин, важливого значення набувають принципи правового регулювання з використанням так званих нетипових регуляторів суспільних відносин, а саме: правових фікцій, правових аксіом і правових презумпцій, котрі набули окремого висвітлення й аналізу в процесі розвитку правових знань.

Загалом можна зробити висновок, що проблематика соціального регулювання не належить до мало чи недостатньо вивченої у сучасній науці. Втім, контекст соціального регулювання, що стосується нетипових соціальних регуляторів, як свідчать історико-теоретичні реалії сьогодення, актуалізується та потребує додаткового осмислення й вивчення в сучасній юридичній науці.

У підрозділі 1.2 *«Поняття, ознаки та значення соціальної регуляції»* на підставі аналізу поглядів учених щодо поняття, ознак і значення соціальної регуляції виділено коло соціальних і природних явищ, де такі поняття мають місце, а також де вони взагалі можуть за змістом застосовуватися. З цієї точки зору виокремлено поняття «суспільство» – це різновид складних, диференційованих, динамічних соціальних систем, що характеризуються цілісністю, стійкістю, здатністю до саморозвитку та наявністю особливих соціальних цінностей і норм, котрі забезпечують його функціонування, і яке необхідно розглядати в зв'язку з його місцем у всій системі суспільних наук: з філософією, економічною теорією, соціологією, політологією, соціальною психологією тощо; кожна з цих наук має свій предмет і використовує здебільшого специфічні для них методи дослідження.

Зроблено висновок, що з погляду на загальність питання соціальної регуляції, з одного боку, і конкретними результатами, які необхідно досягти, – з іншого. дослідження варто проводити з використанням різноманітних підходів, які включають логічний, історичний, системно-структурний, соціологічний, конкретно-історичний, порівняльно-правовий методи та інші підходи.

Значення соціального регулювання схарактеризовано шляхом визначення його поняття, як системи спеціальних заходів впливу суспільства на поведінку суб'єктів з метою упорядкування відносин та забезпечення соціального компромісу. Відповідно зазначено, що діапазон підходів до аналізу проблеми соціального регулювання варіюється від релігійних до класових, від біхевіористських до кібернетичних. Це є цілком закономірним, оскільки людство завжди прагнуло

осмислити не тільки організаційні форми свого існування (їх корисність, перспективи), а й способи, які забезпечують і визначають це існування, насамперед, взаємодію членів суспільства, їх сімейних, колективних об'єднань.

Доведено, що на сучасному етапі розвитку суспільства в соціальній регуляції, поряд із регулятивними механізмами владних органів та інститутів, знаходить свій прояв тенденція зростання значення внутрішніх стимулів і мотивів, а також одночасного зниження ролі зовнішніх факторів регуляції та організації, що обумовлено, в першу чергу, переходом від адміністративного до ринкового й правового регулювання, що має суттєве значення в державах із перехідною економікою, до яких відноситься й Україна. Отже, місце та значення соціальної регуляції виявляється в необхідній вимозі для кожного історично конкретного суспільства певної (належної) міри регулювання; зростання ролі соціального фактора порівняно з психобіологічним фактором; ускладнення системи регулятивних норм.

У підрозділі 1.3 «Соціальна регуляція – просторово-часовий континуум» доведено, що аналіз просторово-часового континууму соціальної регуляції необхідно проводити з урахуванням взаємозв'язку часової і просторової сфер для первісного, станово-кланового, громадянського й сучасного соціального, правового суспільств. Змінюючись і розвиваючись, соціальні регулятори проявляються в обмеженій сфері простору в рамках певних правових систем, що об'єднуються у відповідні правові сім'ї.

Констатовано, що на кожному етапі розвитку суспільства в часі воно потребує не лише соціального регулювання взагалі, але й певної міри правового регулювання, рівень якого обумовлений об'єктивно визначеною необхідністю організованості та стабільності суспільних відносин. В глобальному суспільстві в правовій сфері спостерігаються тенденції єдиного певного ступеня правового регулювання, що обумовлений необхідністю реалізації розвитку людини, забезпечення її невід'ємних прав і свобод на основі загальнолюдських цінностей, обов'язковості для всіх держав норм і принципів міжнародного права.

У підрозділі 1.4 «Соціальна регуляція та правове регулювання: взаємообумовленість категорій» проаналізовано погляди вчених на таку категорію, як система соціальних норм, обґрунтовано об'єктивний характер соціальних норм, виділено п'ять основних ознак та загальні риси соціальних норм. Наведено класифікацію соціальних норм за різними критеріями, а саме: 1) за способом виникнення; 2) за суб'єктами прийняття та охорони; 3) за способом закріплення; 4) за сферою регулювання.

Зроблено висновок, що система соціальних норм, виступаючи як частина системи нормативного регулювання, включає різноманітні соціальні регулятори, котрі обумовлені як об'єктивним характером суспільних відносин, так і суб'єктивною потребою індивідів і соціальних груп по встановленню й усвідомленню ціннісних чинників поведінки, котрі відповідають рівню розвитку суспільства.

На підставі аналізу наукових робіт встановлено, що важливу роль у системі соціальної регуляції відіграє право, як система соціальних загальнообов'язкових

норм, дотримання й виконання яких забезпечуються державою, котра є особливим видом у системі соціального регулювання; акцентовано завдання по знаходженні оптимальних варіантів поєднання правових форм впливу з регулятивними можливостями інших соціальних норм, роль яких в сучасному світі зростає. З наведеного стислого аналізу соціального регулювання та його окремої найважливішої складової – правового регулювання та відповідних норм цих видів регулювання, ми дійшли до висновку про доцільність розгляду їх з точки зору як спільних, так і відмінних рис щодо соціального та правового.

У підрозділі 1.5 «Співвідношення типових та нетипових регуляторів при регулюванні суспільних відносин» зазначено, що соціальне регулювання проявляється в різноманітті форм вираження – від правових (окремі закони, кодекси) до моральних (кодекси честі, етика підприємництва, інші професійні етики), від естетичних (мода, стиль) до організаційно-технічних (правила безпеки, стандарти), від централізованих (директиви, програми) до синергетичних (атрактори, біфуркації).

Особлива увага була зосереджена на певних аспектах цінності права, які не тільки становлять зміст і сутність права, а й слугують його метою, цілями окремих правових норм і правових інститутів: а) як явище, сенс якого полягає у реалізації ідеї права (власна цінність права); б) як особливий соціальний регулятор суспільних відносин (інструментальна цінність); в) як здобуток культури людства (історико-культурна цінність).

Відзначено, що сутність будь-якого соціального регулювання (правового, морального, заснованого на звичаях, релігійного, естетичного тощо) так чи інакше полягає в цілеспрямованому визначенні на нормативному та індивідуальному рівнях певних форм і меж дозволеної та необхідної поведінки соціальних суб'єктів у певних життєвих ситуаціях, а також у стимулюванні фактичного додержання правових настанов.

Акцентовано, що певна увага при розгляді цієї проблеми повинна приділятися так званим нетиповим регуляторам суспільних відносин (зокрема, правовим фікціям, аксіомам та презумпціям), що базуються на основоположних принципах права. Вони доповнюють і урізноманітнюють правову систему, слугують важливою складовою в регулюванні різних взаємин між людьми. Перші й другі можуть використовуватися у неспецифічному (нестандартному) соціальному регулюванні, що може бути пов'язане з: а) недосконалістю юридичної техніки, б) перехідними етапами історичного, в тому числі правового розвитку (наприклад, правове регулювання після проголошення незалежності України в 1991 році); в) наявністю прогалів у праві тощо.

Другий розділ «Нетипові регулятори суспільних відносин: сучасні наукові погляди та підходи до вивчення» складається з чотирьох підрозділів, у яких досліджено поняття, ознаки, сутність та необхідність застосування нетипових регуляторів суспільних відносин; проаналізовано сутність, наукове та практичне значення правової фікції, сутність і сфери застосування правової аксіоми, характерні риси та ознаки правової презумпції.

Підрозділ 2.1 «Нетипові регулятори суспільних відносин: поняття, ознаки, сутність та необхідність застосування» присвячено дослідженню системи

взаємопов'язаних між собою нетипових (спеціалізованих) правових норм і класичної моделі норми права. Проаналізовано сучасні наукові погляди на вказані поняття; досліджено їх ознаки, сутність; наведено класифікації вищезазначених категорій різними науковцями.

Показано, що у зв'язку з особливостями нетипових регуляторів суспільних відносин, складнощі у визначенні понять було подолано за допомогою використання засобу формулювання «від супротивного». На думку автора, раціональний підхід у подоланні виникаючих складнощів виявляється на шляху об'єднання нетипових регуляторів суспільних відносин у певну класифікаційну систему з одночасним розкриттям природи, змісту й призначення кожної складової.

Враховуючи різне призначення та сутність кожного з нетипових соціальних регуляторів (правова аксіома – самоочевидна істина; юридична фікція – особливий прийом, коли дійсність підводять під форму, що їй не відповідає; правова презумпція – припущення про наявність або відсутність юридичних фактів), вважаємо, що найбільш узагальненим їх поняттям є наступне: нетипові регулятори суспільних відносин – це специфічні своєрідні різновиди правил, що були сформовані під час розвитку юридичної теорії і практики та застосовуються для врегулювання суспільних відносин під час виникнення «нестандартних» ситуацій;

Зроблено висновок, що з точки зору сучасного правового та законодавчого розвитку важливе значення для формування загальної теорії права має дослідження місця та ролі цих регуляторів, враховуючи недостатній рівень теоретичного опрацювання проблеми нетипових регуляторів суспільних відносин у правовій системі України.

У підрозділі 2.2 «Правові фікції (сутність, наукове та практичне значення)» розглянуто найбільш суттєві аспекти розвитку правової фікції як юридичного феномену і як окремої категорії теорії права, проаналізована її природа та сутність на сучасному етапі правового розвитку. Проаналізовано роль цього нетипового регулятора суспільних відносин у положеннях доктрини та його використання на практиці.

Виокремлено різні аспекти розуміння феномену, що розглядається; надані основні наукові уявлення щодо його значущості, наукового та практичного використання, а також досліджено функції, ознаки, основні й специфічні риси правової фікції на понятійному рівні, при здійсненні правотворчої і правозастосовної діяльності.

Наведено авторське визначення правової фікції як категоричної, неспростовної, уявної юридичної конструкції та особливого засобу юридичної техніки, закріпленого в нормі права, що полягає у визнанні існуючим свідомо не існуючого факту чи навпаки – неіснуючим існуючого, що використовується у доктрині права, правотворчості й правозастосуванні, має цільове призначення в механізмі правового регулювання суспільних відносин.

Показано, що в процесі природного розвитку правової норми й появи при цьому «фікції-антиподу закону» або «фіктивної норми», коли правова фікція перестає відповідати потребам регулювання певних суспільних відносин, існують і суто негативні прояви, для яких характерне «навмисне» застосування фікції з метою

задоволення корисливих намірів.

У підрозділі 2.3 «Правові аксіоми: сутність та сфери застосування» структуровано підходи різних вітчизняних і зарубіжних науковців щодо визначення поняття аксіоми та відзначено, що за загальним змістом аксіома, як істинне вихідне положення теорії, приймається без логічного доказу в силу безпосередньої переконливості, а всі інші положення цієї теорії (теореми) виводяться (доводяться) за прийнятими в ній правилами. В правовій сфері аксіоми, як положення, об'єктивна основа яких міститься у закономірностях, властивостях спеціально-юридичних принципах права, що приймаються за істинні завдяки узагальненню багатовікового досвіду суспільних відносин, являють собою складний багатогранний феномен, котрий обіймає декілька різних явищ і має різні прояви, які відносяться до права, правосвідомості, правової науки.

Обґрунтовано значення правових аксіом, що відзначається наступним: 1) аксіоми права виражають спадковість розвитку права від одного історичного етапу до іншого, забезпечуючи стабільність і динаміку правової системи; 2) як елемент у складі права вони утворюють його змістовний каркас; 3) аксіоми лежать в основі правової науки, де вони необхідні як базис, підстави для виведення основних положень теорії та, одночасно, результату, «продукту» наукової діяльності; 4) аксіоми є ефективним засобом спрощення правового регулювання суспільних відносин, зменшення кількості правових приписів з одночасним збільшенням їх якості; 5) значенням правових аксіом, яке відображає одночасно й їх ціннісну характеристику, є естетична цінність аксіом.

У підрозділі 2.4 «Правові презумпції: характерні риси та ознаки» проаналізовано наукові роботи з питань розвитку теорії правової презумпції, зроблено висновок, що за останні роки в країнах, що утворилися на пострадянському просторі, істотно зростає інтерес до цього феномену як в напрямку вирішення загальнотеоретичних питань, так і в правотворчій та правозастосовній діяльності, про що свідчить поява значної кількості узагальнюючих робіт.

Особливістю правової презумпції є те, що значна кількість презумпцій має свою специфіку правової природи та історичного розвитку. Разом з тим, поняття «презумпція» має узагальнюючий зміст відносно певної сфери права, а тому характеризується загальними рисами, серед яких: для будь-якої правової презумпції характерна ймовірність сформульованого в ній положення, умовно прийнятого за істину, котре є однаково вірним щодо високоймовірних презумпцій, побудованих на основі загальних припущень, та щодо малоймовірних квазіпрезумпцій; нормативність правової презумпції, яка виступає як елемент нормативної системи та має прямий і непрямий способи закріплення; телеологічна складова, що характеризує відповідність цілям, для яких правова презумпція була утворена.

Схарактеризовано суттєві ознаки правової презумпції: об'єкт припущення, до якого відносяться факти, стани, правовідносини, стосовно яких робиться висновок або про наявність, або про відсутність факту; перехід від встановленого факту-підстави до презюмовуючого факту без процедури доведення, при якій презюмоване положення приймається за істинне, поки не доведені інші факти, здатні його спростувати.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення, сформульовано найбільш важливі результати, які вирішують наукове завдання щодо з'ясування місця та ролі нетипових регуляторів суспільних відносин у системі соціально-правового регулювання.

1. З огляду на загальність питання соціальної регуляції, з одного боку, і конкретними результатами, що необхідно досягти, з другого боку, дослідження варто проводити з використанням різноманітних підходів, які включають в себе логічний, історичний, системно-структурний, соціологічний, конкретно-історичний, порівняльно-правовий методи та інші підходи.

2. Враховуючи, що соціальні регулятори змінюються, розвиваються й еволюціонують у часовій і просторовій сферах, які взаємопов'язані один з одним, аналіз просторово-часового континууму соціальної регуляції проведено з урахуванням такого взаємозв'язку первісного, станово-кланового, громадянського та сучасного соціально-правового суспільств, що проявляється в межах розвитку певних правових систем.

3. Система соціальних норм, як частина системи нормативного регулювання, включає різноманітні соціальні регулятори, які обумовлені як об'єктивним характером суспільних відносин, так і суб'єктивною потребою індивідів і соціальних груп із встановлення й усвідомлення ціннісних факторів поведінки, котрі відповідають рівню розвитку суспільства. Право є особливим видом у системі соціального регулювання, виокремлює завдання зі знаходження оптимальних варіантів поєднання правових форм впливу з регулятивними можливостями інших соціальних норм, роль яких у сучасному світі зростає.

4. Необхідність застосування нетипових регуляторів суспільних відносин у різних правових системах, просторово-темпоральних вимірах залежить від досконалості системи правового регулювання, ступеня нормативного упорядкування суспільних відносин, розвитку юридичної техніки тощо. Отже, характеризується різною силою прояву.

5. Нетипові регулятори суспільних відносин, насамперед правові презумпції, аксіоми, фікції, утворюють важливу складову в загальній системі норм соціального регулювання, доповнюють класичні правові норми та допомагають вирішувати складні правові ситуації й колізії. Отже, в сучасний період із зростанням складності й різноманітності суспільних відносин не зникає необхідність їх використання.

6. Враховуючи те, що нетипові регулятори суспільних відносин надзвичайно багаточисельні за природою та змістом, різноманітні за своїм призначенням, продуктивною в науковому сенсі є форма визначення поняття «від супротивного», тобто як відмінність порівняно з класичною моделлю норми права. З огляду на це вважаємо, що найбільшим узагальненим поняттям нетипових регуляторів суспільних відносин є наступне: нетипові регулятори суспільних відносин – це специфічні своєрідні різновиди правил, що були сформовані під час розвитку юридичної теорії та практики, застосовуються для врегулювання суспільних

відносин під час виникнення «нестандартних» ситуацій;

На думку автора, є необхідність об'єднання нетипових регуляторів суспільних відносин у певну класифікаційну систему з одночасним розкриттям природи, змісту та призначення кожної складової.

7. Із дослідження генезису розвитку правової фікції як юридичного феномену, а також із аналізу уявлення щодо її сутності, наукового та практичного значення, ознак, основних і специфічних рис, як на понятійному рівні, так і при здійсненні правотворчої й правозастосовної діяльності, показано, що на сучасному етапі розвитку суспільства, у зв'язку з необхідністю застосування більш адекватних засобів регулювання та координації суспільних відносин у глобалізаційних умовах, значно збільшилася роль цього нетипового регулятора суспільних відносин.

В дослідженні запропоноване авторське визначення правової фікції як категоричної, неспростовної, уявної юридичної конструкції та особливого засобу юридичної техніки, закріпленого у нормі права, що полягає у визнанні існуючим свідомо не існуючого факту чи навпаки – неіснуючим існуючого, що використовується в доктрині права, правотворчості й правозастосуванні та має цілкове призначення у механізмі правового регулювання суспільних відносин.

Показано, що в процесі розвитку правового регулювання, ускладнення суспільних відносин може з'являтися «фікція-антипод закону», або «фіктивна норма», коли правова фікція перестає відповідати потребам регулювання певних суспільних відносин. Також існують і суто негативні прояви, для яких характерне навмисне введення фікції, частіше для задоволення корисливих намірів.

8. Автор дійшов висновку, що за загальним змістом аксіома як істинне вихідне положення теорії приймається у науковому обігу без логічного доказу. У правовій сфері аксіоми як положення, об'єктивна основа яких міститься у закономірностях, властивостях спеціально-юридичних принципах права, що приймаються за істинні завдяки узагальненню багатовікового досвіду суспільних відносин, являють собою складний багатогранний феномен, котрий охоплює декілька різних явищ і має різні прояви, які належать до права, правосвідомості, правової науки.

Значення правових аксіом відзначається наступним: виражають спадковість розвитку права від одного історичного етапу до іншого, забезпечуючи стабільність і динаміку правової системи; необхідні як базисні поняття, підстави для надання основних положень теорії та, одночасно, результату, продукту наукової діяльності; є ефективним засобом спрощення правового регулювання суспільних відносин; використовується у правознавстві для формально-юридичного аналізу подій і фактів, що підлягають тлумаченню за допомогою юридичних термінів, конструкцій і логіки.

9. Особливістю правової презумпції є те, що поняття «презумпція» має узагальнюючий зміст щодо певної сфери права, а тому характеризується загальними рисами, серед яких переважно значення такі: для будь-якої правової презумпції характерна ймовірність висловленого в ній положення, умовно прийнятого за істину, яке є однаково правильним щодо високоймовірних презумпцій, побудованих на основі загальних припущень, і щодо малоймовірних квазіпрезумпцій; нормативність правової презумпції, яка виступає як елемент нормативної системи, має прямий і непрямої способи закріплення; телеологічна

складова характеризує відповідність цілям, для яких правова презумпція була створена. Для будь-якої правової презумпції суттєвими ознаками також є: об'єкт припущення, до якого відносяться факти, правовідносини, щодо яких робиться висновок або про наявність, або про відсутність факту, перехід від встановленого факту-підстави до презюмованого факту без процедури доведення, при якій презюмоване положення береться за істинне доти, доки не доведені інші факти, здатні його спростувати.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях

1. Гольцова О.Є. Соціальне регулювання: підходи до визначення та ракурси розуміння / О.Є. Гольцова // Держава і право: збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – 2008. – Випуск 39. – С. 98–103.
2. Гольцова О.Є. Соціальна цінність права в контексті меж сучасного правового регулювання / О.Є. Гольцова // Часопис київського університету права НАН України. – 2009. – №3 – С. 51–54.
3. Гольцова О.Є. Соціальна регуляція: просторово-часовий вимір / О.Є. Гольцова // Часопис київського університету права НАН України. – 2013. – № 1 – С. 37–40.
4. Гольцова О.Є. Нетипові соціальні регулятори в контексті демократичних постулатів сьогодення: від теорії до практики / О.Є. Гольцова // Альманах права. Свобода, рівність і гідність особи в правовій теорії та юридичній практиці.–2013. – Випуск 4. – С. 130–134.
5. Гольцова О.Є. Соціальне регулювання та правове регулювання – співвідношення понять / О.Є. Гольцова // Часопис київського університету права НАН України. – 2013. – № 2 – С. 53–57.
6. Гольцова О.Є. Нетипові соціальні регулятори як специфічні норми в системі соціального регулювання / О.Є. Гольцова // Держава і право: збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – 2013. – Випуск 60. – С. 46–52.
7. Гольцова О.Є. Нетипові соціальні регулятори в контексті удосконалення теорії та практики правового регулювання / О.Є. Гольцова // Альманах права. Правовий світогляд: людина і право. – 2014. – Випуск 5. – С. 142–147.
8. Гольцова О.Є. К вопросу об исследовании нетипичных социальных регуляторов / О.Е. Гольцова // Вестник Академии права и управления. Научный и общественно-политический журнал. – 2013. – № 31 – С. 151–156.

Публікації, які додатково відображають результати дисертаційного дослідження

9. Гольцова О.Є. Нетипові соціальні регулятори: сутність та природа / О.Є. Гольцова // Законодавство України: проблеми та перспективи розвитку: зб. наук. праць Міжнарод. наук.-практ. конф., Косів, 27-31 січня 2009 р. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко, О.Ф. Андрійко, С.В. Бобровник, Л.Ю. Бошицький, О.І. Мацегорін,

З.А. Тростюк, О.В. Чернецька. – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2009. – С. 194.

10. Гольцова О.Є. Право та правове регулювання: ціннісні виміри та характеристики / О.Є. Гольцова // Сучасні проблеми правової системи України: зб. наук. праць. / Редкол: Ю.С. Шемшученко, Л.Ю. Бошицький, С.В. Бобровник, О.В. Чернецька, О.І. Мацегорін, А.С. Мацко, З.А. Тростюк, С.І. Юшина. – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2009. – С. 157–159.

11. Гольцова О.Є. До питання про співвідношення інституту юридичної відповідальності та нетипових соціальних регуляторів. / О.Є. Гольцова // Альманах права. Юридична відповідальність: проблеми теорії та практики. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2010. – Випуск 1. – С. 74–75.

12. Гольцова О.Є. Роль типових регуляторів суспільних відносин в контексті сучасного праворозуміння. / О.Є. Гольцова // Альманах права. Праворозуміння та правореалізація: від теорії до практики. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2011. – Випуск 2. – С. 160–164.

13. Гольцова О.Є. Взаємозв'язок та взаємоузгодженість основоположних принципів права та нетипових соціальних регуляторів. / О.Є. Гольцова // Альманах права. Основоположні принципи права як його ціннісні виміри. Науково-практичний юридичний журнал. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2012. – Випуск 3. – С. 128–132.

АНОТАЦІЇ

Гольцова О.Є. Нетипові регулятори суспільних відносин в системі соціально-правового регулювання. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук зі спеціальності 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2015.

У дисертаційній роботі здійснено комплексне наукове дослідження місця та ролі в сучасних глобалізаційних умовах нетипових регуляторів суспільних відносин у системі правого регулювання. Розглянуто історію становлення поняття нетипових регуляторів суспільних відносин як об'єкта наукового пізнання. Проаналізовано рівень їх наукового розроблення й узагальнено погляди вчених на проблематику сутності та змісту нетипових регуляторів суспільних відносин.

На підставі аналізу сутності нетипових регуляторів суспільних відносин визначено їх роль і місце в системі правового регулювання, охарактеризовано значення в сучасних умовах здійснення соціального регулювання. Проаналізовано розвиток соціальної регуляції в контексті просторово-часового континууму, висвітлено тенденції сучасного ступеня соціального регулювання в глобальному суспільстві. На підставі аналізу з'ясовано співвідношення соціального та правового регулювання, визначено взаємозв'язок відповідних категорій. Виокремлено значення регулятивних властивостей нетипових регуляторів суспільних відносин. Досліджено доцільність форми визначення поняття нетипових регуляторів суспільних відносин «від супротивного», тобто як відмінність у порівнянні з класичною моделлю норми

права.

Визначено сутність, наукове та практичне значення правової фікції та запропоноване авторське визначення правової фікції. Висвітлено сутність та сфери застосування правових аксіом в контексті їх значення і функцій в правовій сфері. Надано аналіз правової презумпції, її характерних рис та ознак як нетипового регулятора соціальних відносин.

Ключові слова: нетипові регулятори суспільних відносин, соціальна регуляція, соціально-правове регулювання, фікції, аксіоми, презумпції.

Гольцова О.Е. Нетипичные регуляторы общественных отношений в системе социально-правового регулирования. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.01 – теория и история государства и права; история политических и правовых учений. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова. – Киев, 2015.

В диссертационной работе осуществлено комплексное научное исследование места и роли в современных глобализационных условиях нетипичных регуляторов общественных отношений в системе правового регулирования. Рассмотрена история становления понятия нетипичных регуляторов общественных отношений как объекта научного познания. Проанализирован уровень их научной разработки и обобщены взгляды ученых на проблематику сущности и содержания нетипичных регуляторов общественных отношений.

Исследована историография социального регулирования в контексте нетипичных социальных регуляторов, сформулировано понятие, признаки и значение социального регулирования, освещены его сущность во времени и пространстве, обоснована взаимобусловленность социального и правового регулирования, исследовано соотношение типичных и нетипичных регуляторов общественных отношений. На основании анализа взглядов ученых относительно понятия, признаков и значение социальной регуляции выделен круг социальных и природных явлений, где такие понятия имеют место, и они вообще могут по содержанию применяться. С этой точки зрения выделено понятие «общество». Из приведенного краткого анализа социального регулирования и его отдельной важнейшей составляющей – правового регулирования и соответствующих норм этих видов регулирования, сделан вывод о целесообразности рассмотрения их с точки зрения как общих, так и отличительных особенностей социального и правового регулирования. Отмечено, что при всей значимости роли государства в организации правового регулирования общественных отношений оно не является монополистом в его осуществлении – определенное внимание при рассмотрении этой проблемы должно уделяться так называемым нетипичным регуляторам общественных отношений (в частности, правовым фикциям, аксиомам и презумпциям), основанных на основополагающих принципах права.

Рассмотрено понятие, признаки, сущность и необходимость применения нетипичных регуляторов общественных отношений; проанализированы научное и практическое значение правовой фикции, сущность и сферы применения правовой

аксиомы, характерные черты и признаки правовой презумпции. Исследована система взаимосвязанных между собой нетипичных (специализированных) правовых норм и классической модели нормы права. Проанализированы современные научные взгляды на такие понятия; исследованы их признаки, сущность; приведены классификации вышеупомянутых категорий разными учеными. Рассмотрены наиболее существенные аспекты развития правовой фикции как юридического феномена и как отдельной области теории права, проанализирована ее природа и сущность на современном этапе правового развития. Исследована роль такого нетипичного регулятора общественных отношений как правовая фикция в положениях доктрины и ее использование на практике. Структурировано подходы различных отечественных и зарубежных ученых относительно определения понятия аксиомы и указано, что по общему содержанию аксиома, как истинное исходное положение теории, принимается без логического доказательства в силу непосредственной убедительности, а все остальные положения этой теории (теоремы) выводятся (доказываются) по принятым в ней правилам. Проанализированы характерные черты и признаки правовой презумпции и отмечено, что особенностью правовой презумпции является то, что значительное количество презумпции имеет свою специфику правовой природы и исторического развития. Вместе с этим, понятие «презумпция» имеет обобщающий смысл по определенной области права, поэтому характеризуется общими чертами.

Ключевые слова: нетипичные регуляторы общественных отношений, социальная регуляция, социально-правовое регулирование, фикции, аксиомы, презумпции.

Goltsova O. Atypical regulators of social relations in the system of social and legal regulation. – Manuscript.

Thesis for the conferring the scientific degree of Candidate of Sciences (Law), specialty 12.00.01 – theory and history of state and law; history of political and law studies. – National Pedagogical Dragomanov University. – Kyiv, 2015.

In this dissertation work complex scientific research of place and role is carried out in the modern globalization terms of atypical regulators of public relations in the system of the right adjusting. History of becoming of concept of atypical regulators of public relations is considered as object of scientific cognition. A level is analysed them scientific development and generalized looks of scientists to problems of essence and maintenance of atypical regulators of public relations.

On the basis of analysis of essence of atypical regulators of public relations certainly their role and place in the system of the legal adjusting, their value is described in the modern terms of realization of the social adjusting. Development of the social adjusting is analysed in the context of spatio-temporal continuum, the tendencies of modern degree of the social adjusting are reflected in global society. On the basis of analysis correlation of the social and legal adjusting is found out, certainly intercommunication of the proper categories. The value of regulatory properties of atypical regulators of public relations is selected. Investigational expedience of form of decision of concept of atypical regulators of public relations «from opposite», that as a difference as compared to the classic model

of norm of right.

Indicated essence, scientific and practical value of legal fiction and the author decision of legal fiction is offered. Essence and application of legal axioms domains is reflected in the context of their value and functions in a legal sphere. The analysis of presumption of law is given, it the personal touches and signs as an offtype regulator of social relations.

Keywords: atypical regulators of public relations, social adjusting, fiction, axiom, presumption.

НБ НПУ

імені М.П. Драгоманова

100304273

Підписано до друку 21.05.2015 р. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Times.
Наклад 100 пр. Зам. № 210
Віддруковано з оригіналів.

Видавництво Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова. 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9
Свідоцтво про реєстрацію № 1101 від 29.10.2002.
(044) 239-30-26.